

עגלה ערופה: מריטואל למשפט

עדינה לובר

א. מבוא

טקס העגלה הערופה מתקיים אם התרחש רצח שמבצעו לא נודע, על פי הכתוב בספר דברים פרק כא, פסוקים א-ט:
(א) כִּי יִמָּצָא חָלָל בְּאֶדְמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לְרִשְׁתָּהּ נִפְלַ בְּשָׂדֶה לֹא נֹדָע מִי הִכָּהוּ:

- (ב) וַיֵּצְאוּ זִקְנֵיךָ וְשֹׁפְטֶיךָ וּמִדְדוּ אֶל הָעֵרִים אֲשֶׁר סְבִיבֹת הַחָלָל:
(ג) וְהָיָה הָעִיר הַקְּרִבָּה אֶל הַחָלָל וְלָקְחוּ זִקְנֵי הָעִיר הַהוּא עֲגֹלַת בָּקָר אֲשֶׁר לֹא עֶבֶד בָּהּ אֲשֶׁר לֹא מְשֻׁכָּה בְּעַל:
(ד) וְהוֹרְדוּ זִקְנֵי הָעִיר הַהוּא אֶת הָעֲגֹלָה אֶל נַחַל אֵיתָן אֲשֶׁר לֹא יַעֲבֹד בוֹ וְלֹא יִזְרַע וְעָרְפוּ שָׁם אֶת הָעֲגֹלָה בְּנַחַל:
(ה) וְנָגְשׂוּ הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי כִּי בָם בָּחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׂרְתוֹ וּלְבַרְכֵךָ בְּשֵׁם ה' וְעַל פִּיהֶם יִהְיֶה כָּל רִיב וְכָל נִגְעָה:
(ו) וְכָל זִקְנֵי הָעִיר הַהוּא הַקְּרִבִּים אֶל הַחָלָל יִרְחֲצוּ אֶת יְדֵיהֶם עַל הָעֲגֹלָה הָעֲרוּפָה בְּנַחַל:
(ז) וְעָנוּ וְאָמְרוּ יְדֵינוּ לֹא שָׁפְכוּ אֶת הַדָּם הַזֶּה וְעֵינֵינוּ לֹא רָאוּ:
(ח) כִּפּוֹר לְעַמֶּךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר פָּדִיתָ ה' וְאֵל תִּתֵּן דָּם נָקִי בְּקֶרֶב עַמֶּךָ יִשְׂרָאֵל וְנִפְכָּר לָהֶם הַדָּם:
(ט) וְאִתָּה תִּבְעֵר הַדָּם הַנָּקִי מִקְרָבְךָ כִּי תַעֲשֶׂה הַיֵּשֶׁר בְּעֵינֵי ה':

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית שהוגשה לד"ר ורד נעם במחלקה לתלמוד באוניברסיטת תל-אביב. תודתי לד"ר נעם על הערותיה המועילות.

הטקס משלב אלמנטים פולחניים ואלמנטים הקשורים לעולם המשפט. הבאת העגלה ועריפתה והשתתפותם של הכוהנים בטקס מעלות אסוציאציה של עבודת הקרבנות במקדש ככפרה על עוון ולשם ריצוי האל. מנגד, תפקידם המרכזי של הזקנים והשופטים בטקס והצהרת החפות לקראת סופו עוטפים אותו במעטה משפטי.

שניות זו מעלה שאלה בדבר אופיו הדומיננטי של הטקס: האם הוא טקס פולחני שמטרתו לטהר את האדמה ולכפר על דם הנרצח, או טקס סמלי שמתלווים לו רכיבים מוסריים ומשפטיים, המהווים חלק בלתי נפרד ממנו? יש חוקרים שסברו כי מטרת הטקס היא סילוק טומאת שפיכות הדמים באמצעות דם העגלה הנשפך על הארץ ומוזרם לנחל הרחק ממקום העריפה, על מנת להסיר את קללת הדם מן הארץ או כדי לכפר על עוון המחייב את העם לגלות מארצו.¹ אחרים סבורים כי הפן המשפטי הסמלי הנו המאפיין העיקרי של הטקס.² לדידם, הטקס אכן היה במקורו טקס פולחני-מאגי, באופן מובהק, שתאם את החוקים של עמי המזרח הקדום ונועד לסלק רוח רעה וטומאה מן הארץ, אולם נוספו עליו חלקים אחרים כדי להתרחק מן התפיסה המאגית.³ השתתפותם של השופטים בטקס, הווידי וההצהרה 'דינו לא שפכו את הדם הזה' (פסוק ז) ופסוק החתימה 'ואתה תבער את הדם הנקי מקרבך כי תעשה הישר בעיני ה'" (פסוק ט) עושים את הטקס הפולחני

1 S. R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, The International Critical Commentary, Edinburgh (1986) [1901], p. 242; D. C. Benjamin, *Deuteronomy and City Life*, Lanham, Maryland 1983, p.206 בנג'מין מפנה לחוקר הגרמני אלהורסט (Elhorst).

2 A. D. H. Mayes, *Deuteronomy: Based on the Revised Standard Version*, Grand Rapids 1991, p. 297; J. Milgrom, 'Egla Arufa', *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, VI, p. 220; idem, 'The Alleged Demythologization and Secularization in Deuteronomy', *IEJ* 23/3, pp. 157, 159; A. Phillips, *Deuteronomy*, Cambridge 1973, p. 139; M. Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, Oxford 1972, pp. 210-211; 'תפיסת האלהות והפולחן בספר דברים', תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 1; 'א' רופאר (רופא), 'עגלה ערופה', תרביץ, שם, עמ' 119. במבוא זה הוצגו עמדות החוקרים בחלוקה גסה, אולם יש הבדלים בין השקפותיהם בנוגע לטקס. לתיאור נרחב של אופי הטקס על פי חוקרי המקרא והשוואתו לחוקי המזרח הקדום, ראו מאמרו של רופא.

3 מטרת טקס פולחני היא לסלק את טומאת הדם ולכפר על החטא. אם הטקס עצמו נתפס כגורם להיטהרות, מגולמת בו תפיסה מאגית. התפיסה המשפטית של הטקס דוחה את ערך הטקס כשלעצמו ומעצימה את הפן הסמלי שלו.

לטקס בעל משמעות משפטית ומוסרית. ברי כי ההבחנה בין ההיבט הריטואלי להיבט המשפטי של הטקס אינה חד־משמעית, וכדברי יצחק שטיין, 'לעתים חוק וריטואל שזורים זה בזה מבלי יכולת להפריד ביניהם'.⁴

מן העיון בפרשנות התנאים לטקס, ניכר כי חכמינו היו מודעים לשני ההיבטים של הנושא: ההיטהרות מן הטומאה מחד גיסא, והמוסר והמשפט מאידך גיסא. במאמר זה אראה, באמצעות ניתוח של מקורות חז"ל, כי חז"ל בחרו להעצים את ההיבטים המוסריים והמשפטיים בפרשת עגלה ערופה. אטען כי ברובם של המקורות חז"ל התרחקו מן הפרשנות הפולחנית של הטקס ועיצבו אותו כטקס שחשיבותו היא משפטית סמלית, ויש לו מטרה מוסרית מובהקת.⁵ בניגוד לקו הפרשני של חוקרי המקרא, שתיארו את טקס העגלה הערופה כטקס פולחני, חז"ל הבליטו את אופיו המשפטי או המעין משפטי, כטקס המשחזר את מעשה הרצח או מסמל את ביצועו של גזר דין מוות ברוצח, על מנת להעצים את המשמעות המוסרית של הרצח. מגמה זו ניכרת בכל דרשות חז"ל על פסוקי פרשת עגלה ערופה. אציג אותה באמצעות מבחר דרשות מספרות התנאים.

ב. הפרשנות המשפטית של פרטי הטקס ושל זהות המשתתפים בו

ראשית, חז"ל עושים שימוש בקריטריונים משפטיים בקביעת הנסיבות שבהן יש לקיים את הטקס. בירושלמי מובאת ברייתא על הפסוק 'כי ימצא חלל': 'אין מציאה בכל מקום אלא בעדים' (סוטה ט, א [כג ע"ב]). הדרשה מצמצמת את המקרים שבהם יש לקיים את הטקס באמצעות הקביעה שאין לקיימו אלא אם כן היו עדים שראו את החלל. הדרשה לעדים מצביעה על אופיו המשפטי של הטקס

4 'שטיין, 'פרשת עגלה ערופה – דב' כא, 1-9', עבודת מוסמך, החוג למקרא, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ח, עמ' 6. שטיין מצטט את החוקר ר' פארקר.

5 אפשר לראות בכך מעין מהפכה פרשנית בהשפעת ערכים שעמדו במרכז השקפת עולמם של חכמים. ראו: מ' הלברטל, מהפכות פרשניות בהתהוותן, ירושלים תשנ"ז. אולם, מדובר במהפכה מתונה בהשוואה לדוגמאות האחרות שהלברטל מציג בספרו. כפי שיבואר להלן, חכמים אך הבליטו פסוקים מפורשים במקרא ולא פירשו את הפסוקים בניגוד לפשט. אורבך סבור אף הוא שטקסים פולחניים עוררו תמיהה בעיני חכמים, בשל הדמיון ביניהם לבין טקסי פולחן שהיו נפוצים בקרב עובדי עבודה זרה. הוא מציין כדוגמה את רבן יוחנן בן זכאי, שהסביר לתלמידיו כי פרה אדומה הנה בגדר גזרת הכתוב, ולא ניתן להסביר טקס זה במישור הפולחני; ראו: א' אורבך, חז"ל, פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 329.

על פי חז"ל. כפי שרומזת הדרשה, גם בפסוקים אחרים שבהם מופיע הביטוי 'כי ימצא' דרשו דרשה דומה;⁶ פסוקים אלה עוסקים בעניינים משפטיים מובהקים. דרשה זו מאחדת את פרשת עגלה ערופה עם דינים כמו גנת נפש,⁷ עדות⁸ וניאוף,⁹ ומשווה לה אופי משפטי.

דרשה נוספת שיש לה אופי משפטי מובהק נוגעת גם היא לתנאי קיום הטקס. קביעת העיר הקרובה ביותר למקום הימצאו של החלל נעשית על ידי מדידה. המשנה קובעת כי 'אין מוודין אלא מעיר שיש בה בית דין' (סוטה ט, ב).¹⁰ גם דרשה זו מצמצמת את המקרים שבהם יש לערוך את הטקס. את הדרשה לקיומו של בית דין בעיר הקרובה אל החלל אפשר לפרש בכמה דרכים, וכולן מחזקות את הפן המוסרי והמשפטי של הטקס, שכן לתנאי זה אין כל קשר לריטואל של כפרה וטהרה. אפשרות אחת היא שזוהי דרישה במישור המוסרי: הטקס מותנה בקיומו של מוסד הנושא באחריות של הקהילה לכך שלא מנעה את הפשע. אפשרות נוספת היא שבית הדין ממלא תפקיד של פיקוח משפטי על טקס העגלה הערופה, שהוא טקס משפטי באופיו, המהווה תחליף לענישת הרוצח או לשחזור הפשע.

חז"ל נוקטים שיטה פרשנית דומה בקביעת זהותם של המנהיגים המופקדים על ביצוע טקס: 'ויצאו זקניך ושפטיך ומדדו אל הערים אשר סביבת החלל' (פסוק ב). הספרי זוטא מזהה את המנהיגים ביתר פירוט: 'זקניך זה בית דין שלשבעים ושופטיך זה מלך וכהן גדול'.¹¹ זיהוי השופטים עם המלך והכהן הגדול נובע מן התפיסה המקראית שהמלך והכהן נשאו בתפקידי שיפוט.¹² חז"ל מדגישים ש'זקני העיר ההיא' הנזכרים לראשונה בפסוק ג אינם אותם זקנים ושופטים

6 הכלל שלפיו 'כי ימצא' פירושו דרישה לקיומם של עדים מופיע בספרי דברים קמח (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 202).

7 מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים, מסכתא דנזיקין, פרשה ה, ד"ה 'וגונב איש' (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 266).

8 ספרי דברים קמח, ד"ה 'כי ימצא' (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 202).

9 ספרי דברים רמא, ד"ה 'כי ימצא איש' (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 271).

10 גרסאות אחרות של הדרשה מופיעות בתוספתא סוטה ט, בברייתא בבבלי סוטה מה ע"ב ובברייתא בירושלמי סוטה ט, ב (כג ע"ג).

11 ספרי זוטא דברים כא, ב; בתוך מ"י כהנא, ספרי זוטא דברים – מובאות ממדרש תנאי חדש, ירושלים 2002, עמ' 293.

12 בין השאר, על פי פסוקי התורה האלה: 'ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט [...] (דברים יז, ט); ברכת משה לשבט לוי: 'ורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל' (דברים לג, י); הפסוק 'כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו [...] (מלאכי ב, ז).

המופיעים בפסוק ב. פרשנות זו נובעת ככל הנראה מרצונם לערב בטקס את הערכאות הגבוהות ביותר. נדמה כי גישה זו משתלבת עם ראיית הטקס כביטוי לאחריות המוסרית של הקהילה לרצח יותר מאשר עם ראייתו כטקס כפרה ריטואלי. בברייתא שבבבלי מודגשת דרישת הנוכחות האישית של המנהיגים: 'הן ולא שלוחיהן' (סוטה מה ע"א). אילו היה מדובר בטקס פולחני, היה די בנוכחות של נציג. דרישת הנוכחות האישית (ואולי אף ההמונית, לפי דרשת 'בית דין שלשבעים') היא ביטוי לעמדת חז"ל בנוגע לאחריות המוסרית האישית והקהילתית לרצח. הדרישה לנוכחותם של שבעים זקני הסנהדרין מעצימה את האופי המשפטי המוקנה לטקס.

תפקיד הכוהנים בטקס התפרש גם הוא על ידי חז"ל כתפקיד מעין משפטי. בפסוק ה מוזכרת במפורש השתתפותם של כוהנים בטקס: 'ונגשו הכהנים בני לוי כי בם בחר ה' אלהיך לשרתו ולברך בשם ה' ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע'. לא ברור מה עושים הכוהנים לאחר שהם ניגשים. לפי המשנה, הכוהנים מחכים לסוף הטקס ואז הם שאומרים את הבקשה לכפרה.¹³ אולם על פי הפשט, בקשה זו נאמרת על ידי זקני העיר. אפשר לטעון שחז"ל רצו לוודא שנוכחות הכוהנים לא תתפרש כמעצימה את אופיו הפולחני של הטקס, ועל כן לא עירבו אותם בביצוע החלקים הפולחניים שלו (היינו עריפת העגלה). נדמה כי הדגש הוא במילים 'ועל פיהם יהיה כל ריב': לכוהנים תפקיד שיפוטי, חינוכי, ונוכחותם בטקס חיונית מעצם מעמדם כשופטי העם ומנהיגי הרוחניים והמוסריים.

דרישה נוספת של חז"ל בעניין הדמויות הנוכחות בטקס מטה את משמעות הטקס לכיוון המוסרי. 'וכל זקני העיר ההוא הקרבים אל החלל ירצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל' (פסוק ו). בספרי מודגשת הפרשנות המדוקדקת של המילה 'כל' כפשוטה: על כל זקני העיר להיות נוכחים בטקס העריפה, ללא יוצא מן הכלל, 'אפילו הן מאה' (ספרי דברים רט [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 242]).¹⁴ אפשר למצוא בדרשה זו נקיטת עמדה בדבר אחריותו האישית של כל אחד מן המנהיגים לרצח. כאמור, בטקס בעל אופי פולחני נדרשת נציגות בלבד, אך בטקס שמטרתו לעורר את מנהיגות העם לקבל עליה אחריות מוסרית יש דרישה לנוכחות אישית.

13 סוטה ט, ו.

14 וכך גם במדרש תנאים לדברים על פסוק ו (מהדורת הופמן, עמ' 125).

על דרך הדרש אפשר לומר שעל המנהיגים להרגיש 'קרובים אל החלל', כדברי הכתוב.

ג. התמודדות עם מאפייניו הפולחניים של הטקס

אולם הטענה כי חז"ל מצמצמים את אופיו הפולחני של הטקס נתקלת בקשיים לנוכח דבריהם על השלב האחרון שלו, שבו זהות הדוברים אינה מפורשת: 'כפר לעמך ישראל אשר פדית ה' ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל ונכפר להם הדם' (פסוק ח). על פי ההקשר של פסוק ו, נראה שפסוק זה הוא המשך נאומם של הזקנים, שהמשפט 'וענו ואמרו' מתייחס אליהם. אולם לפי רוב המקורות התנאיים, בנקודה זו בפרשה משתנה זהות הדוברים. בפסוק ז דיברו הזקנים, אך בפסוק זה מדברים הכוהנים. בתוספתא נקראת שיטה פרשנית זו 'עירובי דברים'.¹⁵ פירוש האמור בפרשת עגלה ערופה כ'עירובי דברים' נובע מן התפיסה שגם הכוהנים אמורים להשתתף בטקס השתתפות פעילה. כאמור, נאמר בפסוק ה 'ונגשו הכהנים' אך לא נאמר מה על הכוהנים לעשות לאחר מכן. חז"ל מבינים שתפקיד הכוהנים איננו יכול להיות תפקיד ייצוגי בלבד, ולפיכך הם מעצימים את חלקם בטקס. העצמה זו מפתיעה, לאור המגמה הכללית של חז"ל לצמצם את המרכיבים הפולחניים של הטקס. העצמת תפקידם של הכוהנים, שמקומם הטבעי והרגיל הוא במקדש סביב עבודת הקרבנות, עשויה להוביל למסקנה שמדובר בטקס כפרה פולחני. ואמנם, יש גישה בחז"ל שעל פיה תפקיד הכוהן הוא לטהר טומאה בעקבות רצח. דוגמה יפה לגישה זו ניתן לראות בפרשת עיר מקלט, שגם בה יש לכוהן תפקיד חשוב: הרוצח בשגגה רשאי לשוב לעירו עם מות הכוהן הגדול.¹⁶ אחד ההסברים מייחס דין זה לכוחות המיסטיים של הכוהן הגדול: 'רבי אומר: רוצח מטמא את הארץ ומסלק את השכינה, וכהן גדול גורם לשכינה שתשרה על האדם בארץ' (ספרי במדבר קס, ד"ה 'והצילו העדה' [מהדורת הורוויץ, עמ' 220]). ניתן להשליך מכאן על טקס העגלה הערופה ולומר שגם לנוכחות הכוהנים בטקס זה יש מטרה פולחנית: טיהור הארץ ומניעת סילוק השכינה. יתרה

15 תוספתא סוטה ט, ה (מהדורת ליברמן, עמ' 210), על פי כ"י ערפורט. בכ"י וינה נעשה שימוש בביטוי אחר, מקביל: 'דברים זה בצד זה, מי שאמר זה לא אמר זה'.

16 ר' ריבלין, 'עיון בפרשיות שפיקות דמים בתורה - ערי מקלט ועגלה ערופה', מגדים, כח (תשנ"ח), עמ' 19. ריבלין קושר גם הוא בין פרשת עגלה ערופה ובין סוגיית עיר מקלט לנוכח הבסיס המשותף של תפקיד הכוהן. ריבלין מתאר את האופי הכפול של פרשת עגלה ערופה כבעלת היבטים של כפרה ומשפט, אך הוא אינו עוסק בפרשנות התנאים באופן שיטתי.

מזאת: 'כפר לעמך [...]'] היא תפילה המזכירה את וידוי הכוהן הגדול ביום הכיפורים במקדש,¹⁷ שהנו חלק מטקס השעיר לעזאזל, המשתייך באופן מובהק לתחום הפולחני.

דרשה חריגה נוספת המבליטה את ההיבט הפולחני של הטקס היא הדרשה במדרש תנאים. 'כי ימצא חלל למה נאמר, לפי שהוא אומר "ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו" (במדבר לה, לג) אבל אם לא נמצא ההורג לא שמענו ת"ל "כי ימצא חלל באדמה" (דברים כא, א) בא הכתוב ללמד על עגלה ערופה שתהא מכפרת על שופכי דמים, לכך נאמרה הפרשה' (מדרש תנאים לדברים כא, א [מהדורת הופמן, עמ' 123]).

מדרש תנאים קושר בין פרשתנו לבין הפסוק בספר במדבר בעניין הכפרה על הארץ במקרה של עוון שפיכות דמים. דם העגלה הערופה הוא תחליף לדמו של הרוצח שלא נמצא. דרשה זו כפשוטה אינה תואמת את מגמת רוב המקורות התנאיים להבליט את הפן המוסרי והמשפטי של הטקס. ייתכן שהיא מייצגת דעה החולקת על המגמה הכללית של חז"ל. אפשרות אחרת היא כי הדרשה היא ביטוי של פרשנות קדומה יותר של הטקס ששרדה, שיטה הקרובה לתפיסה המקראית, שעל פיה טקס העגלה הערופה הוא טקס כפרה פולחני.

ד. דרשות נוספות שבהן יש ביטוי למגמת הפרשנות המשפטית של חז"ל

פרשנות המתרחקת מן האופי הפולחני של הטקס ניתן למצוא בהבחנה שעשו חז"ל בין תכונות העגלה לבין תכונות הפרה האדומה. 'מפרט' העגלה הערופה מפורש בפסוק ג: 'עגלת בקר אשר לא עבד בה אשר לא משכה בעל'. שני התלמודים מציעים הוא אמינא ללמוד את תכונות העגלה הערופה מתכונות הפרה האדומה (במדבר יט) בגזרה שווה, על סמך הדמיון בדרישה של בהמה שלא עלה עליה עול,¹⁸ ואולם הם דוחים אפשרות זו, לפחות באופן חלקי. חז"ל סבורים כי על אף הדרישה לבהמה שלא עלה עליה עול בשני הטקסים, אין להשוות ביניהם בעניינים אחרים, כגון פסילת מום. כלומר, חז"ל יכלו ללמוד בגזרה שווה

17 'אנא בשם כפר נא לעונות ולפשעים ולחטאים שעו ושפשעו ושחטאו לפניך עמך בית ישראל' (משנה יומא ו, ב).

18 בבלי סוטה מו ע"א; ירושלמי ט, ה (כג ע"ד).

מפרה אדומה כי גם עגלה ערופה פסולה אם יש בה מום, אולם הם דוחים אפשרות זו. נראה כי חז"ל מצמצמים את נקודות הדמיון בין פרה אדומה לבין עגלה ערופה משום שהם אינם תופסים את טקס העגלה הערופה כטקס של היטהרות וכפרה, להבדיל מטקס הפרה האדומה.¹⁹ הקבלה רעיונית נוספת לעגלה ערופה ניתן למצוא בפר העלם דבר של ציבור (ויקרא ד; משנה הוריות א). בית דין ששגג בהוראתו חייב בהבאת קרבן כדי לכפר על עוון העם שנבע מהתרשלותו. ההקבלה לפר העלם דבר של ציבור קושרת את העגלה הערופה לתחום הפולחני, אך גם לתחום המשפטי והמוסרי. שכן גם במקרה של מציאת חלל הבאת העגלה מבטאת חרטה מצד זקני העם על התרשלותם בתפקידם לנהל חברה ומערכת משפט תקינות.

גם בקביעת מקום קיומו ואופן ביצועו התרחקו חז"ל מן התפיסה הפולחנית של הטקס. פסוק ד מפרט: 'והורדו זקני העיר ההוא את העגלה אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יזרע וערפו שם את העגלה בנחל'. המשמעות המקראית הפשוטה של 'נחל איתן' היא נחל הזורם תמיד, או זורם בחזקה.²⁰ אולם, חז"ל מפרשים את המילה 'איתן', כ'קשה'. בויתור על התנאי של נחל מלא מים התרחקו חז"ל מן הסמליות המעין מאגית של שטיפת הדם והטומאה בנחל. ייתכן כי בפרשנות 'איתן' כ'קשה', כיוונו חז"ל לסמליות הטקס לפי השקפתם המוסרית, בדומה לאמור בבבלי: 'אמר רבי יוחנן בן שאול, מפני מה אמרה תורה הביא עגלה בנחל? אמר הקב"ה: יבא דבר שלא עשה פירות ויערף במקום שאין עושה פירות ויכפר על מי שלא הניחו לעשות פירות' (סוטה מו ע"א). עריפת העגלה במקום קשה ובלתי מעובד מסמלת את קטיעת עתידו של הנרצח. טקס זה אמור לזעזע את מצפונם של מנהיגי העם, ולהבטיח שיפעלו למניעת אירועים מעין אלה בעתיד.²¹

19 הגמרא מבהירה כי דחיית ההשוואה לפרה אדומה מבוססת על פשט הפסוקים, אולם הבהרה זו אינה שוללת את האפשרות שלחז"ל היה מניע נוסף לדחות את הגזרה השווה. באופן כללי, בפרשה זו חז"ל מדגישים שהעגלה הערופה אינה קרבן, בעיקר באמצעות הדגשת ההלכה ש'אין המום פוסל בה' וההתייחסות לאופן עריפתה, בניגוד לשחיטה המקובלת לגבי קרבן.

20 *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, p. 450

21 משה ציפור סבור שכאשר חז"ל פירשו את 'איתן' כ'קשה', הם התכוונו לנחל זורם בחזקה. נדמה שפירוש זה לוקה בחסר; ראו: מ' ציפור, 'ספר דברים', עולם התנ"ך, עמ' 159. חז"ל הדגישו כי העריפה צריכה להיות במקום שאינו עושה פירות, ואזור הנחל הזורם בחזקה הוא מקום פורה. אולם, הרמב"ם פירש את 'קשה' כ'נחל שוטף בחזקה'; ראו: הלכות רוצח ושמירת נפש ט, ב.

נקודה נוספת שבה הדגישו חז"ל את הפן המשפטי של הטקס היא לימוד דיני רוצח מטקס עריפת העגלה. חז"ל למדים על עונש המוות שיש להטיל על הרוצח מאופן עריפת העגלה: 'לפי שלא למדנו לרוצח במה תהא מיתתו, ת"ל וערפו שם את העגלה, ואתה תבער הדם הנקי (פסוקים ד-ט). הוקשו כל שופכי דמים לעגלה ערופה: מה להלן בסיף ומן הצואר, אף כאן בסיף ומן הצואר' (מדרש תנאים לדברים כא, ט [מהדורת הופמן, עמ' 124]).²² מקור זה מלמד דין בקשר לרוצח, אך ניתן ללמוד ממנו על משמעות עריפת העגלה. העגלה היא סמל לרוצח. עריפת ראשה היא תחליף לביצוע עונש מוות לרוצח שהיה אמור להישפט, מעין הוצאה להורג וירטואלית. באמצעות היקש זה ניתנת משמעות מעין משפטית לטקס העריפה.

הפרשנות האנטי־פולחנית של חז"ל באה לידי ביטוי גם בניתוח טקס רחיצת הידיים. לפי פסוק ו, על הזקנים לרחוץ את ידיהם 'על העגלה הערופה בנחל'. לפי כל מקורות חז"ל, פירוש הביטוי הוא על מקום (או במקום) עריפתה של עגלה, כלומר, אין רוחצים את הידיים על העגלה עצמה אלא על מקום עריפתה. אולם במגילת המקדש הפרשנות דווקנית: 'ורחצו את ידיהם על ראוש העגלה'.²³ פרשנות זו קושרת את הפעולות של עריפת העגלה לפעולה של רחיצת הידיים, ומבליטה את הקשר בין הדם למים. ניתן לשער שזהו ביטוי לתפיסה פולחנית של הטקס. ההשוואה למגילת המקדש מחדדת את ההבנה שפרשנותם של חז"ל באה להרחיק את הטקס מההיבט הפולחני שלו, שבא לידי ביטוי ברחיצה.

בספרי מודגש שהמשכו של הטקס אמור להיערך כולו בתוך הנחל: 'יכול יעלו מן הנחל [...] שתהא ענייתם ואמירתם בנחל' (ספרי דברים רט [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 243]). את הדרישה לעמידה בנחל עד תום הטקס ניתן לפרש כגזרת הכתוב, אך נדמה שיש בה חשיבות בכל הנוגע ליחס בין חלקי הטקס: הענייה והאמירה הן חלק אינטגרלי מן הטקס. בהדגשה 'שתהא ענייתם ואמירתם בנחל' באה לידי ביטוי המגמה להעצים את ההצהרה 'ידינו לא שפכו [...] ולהעמידה במרכז הטקס, תחת ההיבטים הפולחניים שבה.

22 ההלכה של המתת הרוצח בסיף מוזכרת במשנה סנהדרין ז, ג.

E. Qimron, *The Temple Scroll: A Critical Edition with Extensive Reconstructions*, Beer Sheva 1996, p. 88, col. 113, line 5

הצהרת הזקנים בסוף הטקס מתפרשת גם היא על ידי חז"ל כאמירה מוסרית ומשפטית. עם תום הטקס, הזקנים מצהירים הצהרת חפות: 'וענו ואמרו ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו' (פסוק ז). יש שתי גרסאות עיקריות לדרשה על פסוק זה. גרסה אחת מצויה בכתבי היד של המשנה ובמהדורת הדפוס הראשונה שלה: 'וכי עלת על לבנו שזקני בית דין שופכי דמים הם? אלא שלא בא לידינו ופטרנוהו ולא ראינוהו והנחנוהו' (סוטה ט, ו).²⁴ הגרסה האחרת היא גרסת הספרי והברייתא שבבבלי: 'וכי עלת על לבנו שזקני בית דין שופכי דמים הם? אלא שלא בא לידינו ופטרנוהו בלא מזונות ולא ראינוהו והנחנוהו בלא לוי' (ספרי דברים רי [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 243]; בבלי סוטה מו ע"ב). גרסה זו היא גרסת רוב מהדורות דפוס המשנה, והיא מקבילה לגרסה שבמדרש תנאים.²⁵ הדרשה על גרסאותיה השונות נועדה להסביר מדוע דורשת התורה מזקני העיר להצהיר כי ידיהם לא שפכו את דם החלל, שהרי ברי כי הם אינם אחראים לפשע באופן ישיר. לפי הדרשה, ההנחה היא שלזקני העיר יש אחריות עקיפה לרצח, אולם הגרסאות מבטאות שתי דעות שונות בדבר אופי האחריות הזאת. בגרסה הראשונה, 'שלא בא לידינו ופטרנוהו ולא ראינוהו והנחנוהו', יש עמימות אשר לנושא המשפט. זהות האדם שבא לידי הזקנים שבעיר אינה מפורשת, אפשר שהוא ההורג ואפשר שהוא ההרוג. התלמוד הירושלמי מביא את שתי האפשרויות ומייחס אחת מהן למסורת חכמי ארץ ישראל ואת האחרת לחכמי בבל: 'רבנין דהכא פתרין קרייא בהורג. ורבנין דתמן פתרין קרייא בנהרג' (סוטה ט, ו [כג ע"ד]).²⁶ לפי פרשנות אמוראי ארץ ישראל, נושא המשפט הוא הרוצח. זקני העיר,

²⁴ כ"י קיימברידג': W.H. Lowe, *The Mishnah of the Palestinian Talmud*, Cambridge 1883, p. 105, lines 13–15; כ"י פארמה: ששה סדרי משנה, כתב יד פארמה, דה רוססי 138, ירושלים תש"ל, עמ' 161; כ"י קויפמן: המשנה על פי כתב יד קויפמן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 244 (כאן מופיעה גרסה שונה במקצת: 'הניחוהו' במקום 'הנחנוהו', אך לעניינינו המשמעות דומה לזאת שבנוסח כתבי היד האחרים); דפוס נאפולי: משנה עם פירוש הרמב"ם, דפוס ראשון נאפולי רנ"ב, ירושלים תש"ל.

²⁵ מדרש תנאים לדברים כא, ז (מהדורת הופמן, עמ' 126). פינקלשטיין בהערותיו על ספרי רי (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 244) סבור כי הגרסה המקורית בספרי ובמשנה היא הגרסה ללא ההרחבה של המילים 'בלא מזונות' ו'בלא לוי'; לטענתו ההרחבה נוספה למשנה ולגיליון של חלק מכתבי היד של הספרי (כ"י אוקספורד ומהדורת הדפוס) בהשפעת הבבלי. ברוב כתבי היד של התלמוד מופיעה המשנה ללא המילים הנוספות; ראו: תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות, בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ט. המסקנה המתבקשת היא שהמילים הנוספות לא היו חלק מן המשנה אלא הן תוספת פירוש לה.

²⁶ להלן הקטע במלואו: 'רבנין דהכא פתרין קרייא בהורג ורבנין דתמן פתרין קרייא בנהרג. רבנין דהכא פתרין קרייא בהורג שלא בא על ידינו ופטרנוהו ולא הרגנוהו ולא ראינוהו והנחנוהו

בהיותם הרשות השופטת שבעיר, מצהירים שהרוצח לא היה ידוע לרשויות ככזה, וכי הרשויות לא התרשלו בהבאתו לדין ובדאגה לענישה ראויה. לפי הגרסה השנייה, המיוחסת לאמוראי בבל, ההצהרה מתייחסת לקרבן הרצח דווקא. אנשי העיר לא חטאו בהזנחת מצוות הכנסת אורחים. ההרוג לא עזב את עירם בלי שדאגו לו למזון ולליווי, ולכן האחריות לכך שהיה לבדו במקום מרוחק בשדה אינה של זקני העיר. פירוש קרבן העדה על הירושלמי שם (ד"ה 'והנחנהו בלא פרנסה') מציע וריאציה פרשנית נוספת בדבר אופי ההתרשלות בטיפול בהרוג: 'והנחנהו בלא פרנסה – ולא היה בו כח לעמוד נגד זה שהרגו'.

לפי כל אחת מהגרסאות, בהצהרת הזקנים טמון מסר חברתי כללי אחר. לפי הגרסה הראשונה, ההצהרה 'דינו לא שפכו' נועדה להזכיר לזקנים את החשיבות של החזקת מערכת שיפוט תקינה, שאינה נוקטת עמדה סלחנית כלפי פושעים מסוכנים. לפי הגרסה השנייה, הזקנים אחראים לדאוג לרווחת הציבור ולספק לתושבים ביטחון אזרחי. אי־סדרים במערכת הרווחה הסוציאלית של הקהילה עשויים להשפיע על הידרדרותם של אנשים לפשע בשל מחסור כלכלי או חינוך בלתי מספיק. רש"י מפרש את הדרשה [...] בלא מזונות [...] ברוח זו: 'לא נהרג על דינו שפטרנוהו בלא מזונות והוצרך ללסטם את הבריות ולכך נהרג'.²⁷ על הזקנים לוודא שיוכלו להצהיר במלוא הכנות שהם עשו את כל אשר ביכולתם כדי למנוע קיומה של חברת פושעים שצמחה עקב מחסור בצרכים הבסיסיים הדרושים לאדם. אם כן, בשתי הגרסאות של דרשה זו באה לידי ביטוי מגמה פרשנית מוסרית־משפטית מובהקת של טקס העגלה הערופה.²⁸

חז"ל בוחרים לפרש גם את הפסוק החותם את פרשת העגלה הערופה באופן שידגיש את המסר החברתי של הטקס. בפסוק ט נאמר: 'אתה תבער הדם הנקי מקרבך כי תעשה הישר בעיני ה'". את הקשר בין פסוק ט לבין שאר פרשת עגלה ערופה אפשר לפרש בשתי דרכים. פרשנות אחת נוגעת לעצם קיום טקס העגלה

ועימעמנו על דינו. ורבנין דתמן פתרין קרייא בנהרג ולא בא על דינו ופטרנוהו בלא הלויה ולא ראינוהו והנחנהו בלא פרנסה'. פינקלשטיין בהערותיו על הספרי מייחס את הפרשנות של 'רבנין דתמן' בירושלמי לרבי יהושע בן לוי.

27 פירוש רש"י על הגמרא, סוטה מה ע"ב, ד"ה 'לא בא לדינו ופטרנוהו'.

28 חוקרי המקרא סברו שהפסוק 'וענו ואמרו דינו לא שפכו [...] לא היה במקורו בפרשה זו מפני שהוא נבדל באופיו מיתר הפסוקים, והוא נוסף לאחר מכן. בניגוד לפסוקים האחרים בפרשה, פסוק זה הוא הצהרה בעלת אופי מוסרי, מעין משפטי ולא פולחני. ייתכן כי חז"ל תלו את גישתם המוסרית על פסוק זה, ופירשו את שאר הפרשה לאור השקפה זו.

הערופה. חובה לבער את הדם הנקי שנשפך על ידי ביצוע טקס הכפרה; טקס הכפרה הוא עשיית הישר בעיני ה'. פרשנות זו מאפיינת את המגמה המקראית להבליט את הממד הריטואלי של המעמד, שמטרתו לכפר על טומאת הדם. לפי פרשנות אחרת, הפסוק קובע חובה לדאוג לכך שלא יהיו שופכי דמים בישראל. הדרך שבה יש לעשות כן היא עשיית הישר בעיני ה'. לפי פרשנות זו אין קשר ישיר בין הפסוק לבין טקס העגלה הערופה. מדובר בציווי מוסרי כללי לקיים את מצוות ה', על מנת לקיים חברה שבה לא נשפך דם נקי. מטרת טקס העגלה הערופה היא להזכיר לעם ישראל שעליו לתקן את המצב החברתי, החינוכי והמוסרי שלו.

חז"ל בוחרים בדרך השנייה, בפרשנות המוסרית הכללית. 'ואתה תבער: בער עושי הרעות מישראל' (ספרי דברים רה [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 240]). הביעור הוא לא ביעור הדם הנקי שכבר נשפך במקרה מסוים, אלא ביעור מתמיד. על החברה לדאוג למניעת הישנות מקרה כזה או מקרים דומים בתחומי הפשיעה. אם החברה תבער מקרבה את עושי הרע, לא יהיה צורך לקיים את הטקס, כי לא ימצאו חללים. לפי דרשת חז"ל, העניין אינו בטקס עצמו אלא במסר המוסרי והחינוכי שהוא טומן בחובו.

על פי המשנה, 'נערפה העגלה ואחר כך נמצא ההורג, הרי זה יהרג' (סוטה ט, ז). חז"ל מפרידים באופן מוחלט בין ההיבט הפולחני של הטקס ובין הפעולות שיש לנקוט במישור המשפטי. גם אם הטקס הועיל בכפרה על עוון שפיכות הדמים, אין זו פעולה מאגית המייתרת את הענשת הרוצח בכלים משפטיים. במדרש תנאים לדברים מוצמדת הלכה מקבילה לפסוק: 'ר' ישמעאל אומר מנין אתה אומר שאם נמצא ההורג ולא הרגוהו מעלה אני עליהם כאלו לא נערפה העגלה, ת"ל "ואתה תבער הדם הנקי" (פסוק ט) (מדרש תנאים לדברים כא, ט [מהדורת הופמן, עמ' 124]).²⁹ דרשה זו מרחיקת לכת עוד יותר בפרשנות המוסרית המובהקת שלה. טקס העגלה הערופה הוא חסר כל ערך אם אינו משולב במערכת של עשיית צדק ומיצוי הדין עם פושעים. הוויתור לרוצח על עונשו הוא פשע מוסרי ממדרגה ראשונה מצד ראשי העם. כך הם מאבדים את ממד ההרתעה, שבשלו ציוותה התורה להמית את הרוצח.

29 וכך נאמר על ידי רב מתניא בירושלמי ט, ו (כד ע"א).

חז"ל הבהירו כי טקס העגלה הערופה הוא בבחינת ברירה אחרונה, אך ורק כאשר לא ניתן לקיים משפט כסדרו. את המילים 'לא נודע מי הכהו' (פסוק א) דורש הספרי: 'הא אם נודע מי הכהו ואפילו אחד מהן ראהו, לא היו עורפים' (ספרי דברים רה [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 240]).³⁰ מן הביטוי 'לא היו עורפים' ניכר כי מגמת התנא היא צמצום המקרים שבהם הטקס נערך. בכל מקרה שבו היה עד כלשהו לרצח, אפילו אדם אחד שאינו כשר לעדות, אין מקיימים את הטקס. חז"ל דוחקים את רגליו של טקס העגלה הערופה ומותירים אותו על כנו רק במקרים הנדירים שבהם הרצח לא נופל לקטגוריה משפטית כלשהי, מעין תחליף וירטואלי למשפט או חריצת דין הרוצח. הטקס אמור להתרחש בדיעבד, לאחר שהתברר שאין אפשרות לנהל הליך משפטי כלשהו, ולו בדוחק. אפשר להציע כי מגמת הצמצום של הטקס נובעת מן הצד הפולחני של הטקס, שהיה בעייתית בעיני חז"ל. הטקס אמור לייצג עמדה מוסרית ולא לבוא כתחליף לה.

המשנה מעידה על שינוי היסטורי שאירע בנוגע לטקס העגלה הערופה: 'משרבו הרצחנין בטלה עגלה ערופה. משבא אלעזר בן דינאי ותחינה בן פרישה היה נקרא, חזרו לקרותו בן הרצחן' (סוטה ט, ט). לפי הנימוק במשנה, הטקס התבטל כיוון שבתקופה זו אירעו מקרי רצח רבים.³¹ כיוון שמטרת הטקס לזעזע את העם ומנהיגיו, אין בו תועלת במצב שבו הכול רגילים לשמוע על רציחות וקתהתה רגישותם למסר שבו.

התוספתא מספקת עילה דומה, אך לא זהה, לביטול הטקס: 'רבן יוחנן בן זכאי אומר: משרבו הרצחנין בטלה עגלה ערופה, לפי שאין עגלה ערופה באה אלא על הספק ועכשיו בגלוי הן רוצחין' (סוטה יד, א). בתקופה שבה הרוצחים אינם מתביישים מביצוע מעשי רצח, לא מדובר במקרים שבהם 'לא נודע מי הכהו',

30 גרסאות אחרות של הדרשה: ספרי זוטא דברים כא, א, ד"ה 'אפילו אשה אפילו תינוק וגו' (כהנא [לעיל הערה 11], עמ' 290); ברייתא בירושלמי סוטה ט, א (כג ע"ב): 'הא אם נודע מי הכהו, אפילו עבד אפילו שפחה, לא היו עורפין'; ברייתא בבבלי סוטה מז ע"ב: 'הא נודע מי הכהו אפילו אחד בסוף העולם לא היו עורפין'; מדרש תנאים לדברים כא (מהדורת הופמן, עמ' 123): 'הא אם נודע לא היו עורפין אפילו עבד או אשה או פסול לעדות בעבירה'.

31 אמירה דומה מופיעה גם בספרי דברים רה. אלעזר בן דינאי חי בשלהי ימי בית שני. בכתבי יוספוס פלביוס מסופר ששיא פעילותו היה לאחר מות הורדוס בשנת 4 לפנה"ס. בספר מלחמת היהודים מתוארות זועות שחוללו לסטים ובראשם אלעזר בן דינאי, שטבחו אנשים רבים והעלו כפרים באש; 'בן מתתיהו, מלחמת היהודים, תרגם ש' חגי, ירושלים 1993, עמ' 117.

שהרי אפשר לשער שרוצח ידוע עשה את המעשה. אולם, לא מסתבר כי ביטול הטקס נעשה רק בשל הטעם הפורמלי שלא מתקיים כאן 'לא נודע מי הכהו'. התמונה המצטיירת בדברי חז"ל היא של ביטול הטקס מסיבות מוסריות. בתקופה שבה יש זלזול בערך חיי האדם ובסמכות הרשות השופטת, אין טעם לערוך טקס שכל תפקידו לזעזע את העם ואת מנהיגיו ולעודדם לשפר את המצב המוסרי של הקהילה.

אפשר להציע מניע נוסף לביטול הטקס. באופן שיטתי למדי, חז"ל מעצימים את הרובד המוסרי והמשפטי של הטקס. כפי שטענתי לעיל, ייתכן שמגמה זו היא ביטוי לסלידה מטקס שאופיו המקראי המובהק הוא מאגי. אם הטקס מטרתו כפרה על שפיכות הדמים, אין סיבה לבטלו; אלא שלדעת חכמים, לטקס העריפה אין ערך אם הציבור אינו מקבל עליו את המסר המוסרי שהוא טומן בחובו בדבר האחריות לקיום חברה תקינה. ייתכן שחז"ל הבינו שהטקס נתפס כמעמד מאגי שביכולתו לכפר אף בלא כוונה והבנה. הבנה זו הובילה אותם לצמצם את היקף הטקס, וריבוי הרוצחים שימש לבסוף עילה לביטולו. סיפור מזעזע הממחיש את ההידרדרות המוסרית בקרב הציבור בסוף ימי בית שני מופיע בספרי במדבר ובתלמוד הבבלי.³² שני כוהנים התחרו זה בזה על תפקיד ריטואלי במקדש. לבסוף תקע אחד מהם סכין בלבו של חברו. זעק רבי צדוק, 'הרי הוא אומר כי ימצא חלל באדמה, אנן על מי להביא, על העיר או על העזרות?' הגמרא שואלת מדוע הזכיר רבי צדוק את העגלה הערופה אם זהות הרוצח ידועה, ותשובתה: 'כדי להרבות בבכיה'. אם כן, תפקיד העגלה הערופה הוא לזעזע את העם ולהביאו לחשבון נפש בדבר ערכי החוק והמוסר שבקרבנו, ולא לספק כפרה אוטומטית.

את המגמות הפרשניות של התנאים בעניין העגלה הערופה ניתן להשוות לעיצובם את טקס השקאת הסוטה. המשנה מדווחת על ביטול טקס העגלה הערופה עם התיאור של ביטול טקס השקאת הסוטה.³³ התייחסותם של המשנה והתוספתא לשני הטקסים בכריכה אחת עשויה להעיד על המסר המשותף שרצו חז"ל להעביר בשני הטקסים. גם בעניין הסוטה הפכו חז"ל את הטקס מאירוע ריטואלי למעמד בעל סממנים משפטיים. על פי פשוט הכתובים, אין תנאי מוקדם להשקאת סוטה מלבד גחמה שרירותית של הבעל המקנא לאשתו. חז"ל נתנו

32 ספרי במדבר קסא (מהדורת הורוויץ, עמ' 222); בבלי יומא כג ע"א.

33 סוטה ט, ט.

לטקס מסגרת משפטית, באמצעות הוספת הדרישה לעדים ועירובו של בית דין בתהליך.³⁴

ה. סיכום

בטקס העגלה הערופה שבמקרא משולבים זה בזה אלמנטים פולחניים ואלמנטים הקשורים לעולם המשפט והמוסר. חז"ל היו מודעים למתח שבין הפן הפולחני של הטקס ובין הפן המשפטי שלו. בכמה מאמרי חז"ל יש ביטוי להשקפה כי הטקס נועד לכפר על חטאי הציבור ולטהר את הארץ מטומאה. אולם, המגמה הבולטת בחז"ל היא זו התופסת את הפן הפולחני של הטקס כטפל ואת הפן המשפטי כעיקר. יש בטקסטים החז"ליים עיסוק נרחב בזהותם של הזקנים והשופטים המנהלים שלבים מן הטקס, ומסקנתם היא שמדובר בחברי בית הדין הגדול. כמו כן מפורטים במדרשי ההלכה הדינים הנוגעים להימצאותם של עדים, והדרישה לקיים את הטקס רק בקרבת מקום שיש בו בית דין. תשומת לב מיוחדת ניתנת להצהרת החפות של הזקנים בפסוק ז ולציווי של עשיית הטוב בעיני ה' שבסוף הפרשה, הצהרה המתפרשת כהסרת אחריות מוסרית לפשע מן הזקנים, ומתקשרת לתפקידם של ראשי הציבור ושופטיהם.

34 הלברטל (לעיל, הערה 4), עמ' 110. הנימוק לביטול טקס השקאת הסוטה גם הוא בעל אופי מוסרי: 'משרבו המנאפין פסקו המים המרים, שנאמר "לא אפקוד על בנותיכם כי תזנינה ועל כלותיכם כי תנאפנה, כי הם וגו'" (הושע ד, יד) (משנה סוטה ט, ט). כדברי ספרי במדבר: 'מה נאמר "ונקה האיש מעון" (במדבר ה, לא), כשהאיש מנוקה מעון האשה ההיא תשא את עונה (שם) ולא כענין שנאמר לא אפקוד על בנותיכם [...] אמר להם הואיל ואתם רודפים אחר הזנות אף המים לא יבדקו את נשיכם לכך נאמר ונקה האיש מעון את עון ההוא' (ספרי במדבר כא, ד"ה 'ונקה האיש' [מהדורת הורוויץ, עמ' 25]). מי הסוטה נועדו לחשוף את אשמתה או את חפותה של אישה הנחשדת בניאוף. לפי השקפה רווחת בחז"ל, יש דרישה למוסר מיני גם מצד הגבר. בבבלי במסכת סוטה נאמר: 'בזמן שהאיש מנוקה מעון – המים בודקין את אשתו, אין האיש מנוקה מעון – אין המים בודקין את אשתו' (סוטה מז ע"ב). בתקופה שבה רווחת תופעת הניאוף, אין טעם לקיים את הטקס. כאשר הקהילה אינה מייחסת חשיבות למסר המוסרי של הטקס, הרי הוא אקט פורמלי ללא כל תוכן. נימה מוסרית זו באה לידי ביטוי גם במשניות הבאות לאחר תיאור ביטול טקס העגלה הערופה. המשנה מתארת את ההידרדרות המוסרית החמורה של העם לאחר חורבן בית המקדש השני. רק הברייתא של רבי פנחס בן יאיר, שנוספה בסוף הפרק, מותירה תקווה, ומעבירה את המסר שחזרה לנורמות מוסריות עשויה לקרב את גאולת העם. לעיון נוסף ולפרשנויות אחרות בדבר ביטול טקס השקאת הסוטה ראו: 'רוזן-צבי, הטקס שלא היה: מקדש, מדרש ומגדר במסכת סוטה, ירושלים תשס"ח.

חז"ל בנו את המסגרת ההלכתית של הטקס וקבעו את פרטי הטקס ומהלכו. בתהליך זה ניכרת מגמה לצמצם את המקרים שבהם יתקיים הטקס עד כדי ביטולו המוחלט. בדיון זה הצעתי כי הטקס צומצם ובוטל מפני שדעתם של חז"ל לא הייתה נוחה מהאופי הפולחני שלו. הרתיעה של חכמים מן המאגיה נובעת מהשקפת עולם מוסרית: אם הטקס נתפס כבעל סגולות מאגיות, יש סכנה שהטקס אמנם יקיים כהלכתו אך החברה והמנהיגות הציבורית לא יעשו דבר כדי למנוע הישנות של מקרה מזעזע של רצח אנונימי. קיומה של חברה מתוקנת המקיימת את הציווי המוסרי של האל הוא העיקר, ובלעדיו אין כל משמעות לטקס. חז"ל לא יכלו להתעלם מן האופי הפולחני הדומיננטי של הטקס במקרא, אך באמצעות פרשנות פורמליסטית ואף טיעונים גלויים בדבר מעמדו המוסרי, דחקו את ההיבטים הפולחניים לשוליים. כך הכשירו חז"ל את הקרקע להחדרת תפיסה מוסרית שלפיה טקס העגלה הערופה הוא טקס שמזכיר למנהיגות את תפקידה ואחריותה כלפי העם וא-לוהיו.